

O. ANDRZEJ HENRYK CICHOWSKI O. F. M.
(1892—1936)

W polskim piśmiennictwie teologicznym obserwuje się obecnie wzmógłony ruch zmierzający do ukazania pełnego dorobku Pola-ków w zakresie nauk teologicznych. Wyraża się to w opracowa-niu bibliografii i monografii poszczególnych dyscyplin teologicz-nych, a także biografii i dorobku naukowego wybitniejszych teo-logów. Uważam, że wśród nich nie może zabraknąć choćby arty-kułu o życiu i twórczości przedwcześnie zmarłego badacza dziejów teologii, autora pierwszej syntezy historii teologii polskiej, O. An-drzeja Henryka Cichowskiego. To bowiem, co o nim dotychczas napisano, nie może zadowolić, ponieważ są to okolicznościowe ne-krologi oparte w dużej mierze na osobistych wspomnieniach autorów i dlatego zawierające wiele błędnych informacji¹. Także artykuł w *Polskim Słowniku Biograficznym* nie przedstawia peł-nej sylwetki o Cichowskiego². Opracowanie bowiem samego curriculum vitae Cichowskiego nie jest łatwe, gdyż, jak słusznie zauważa ks. N. Cieszyński, życie jego było „znaczone bolesnym tragizmem”, który polegał na ciągłej zmianie miejsca pracy. Rze-czywiście był on „pracownikiem tułaczem”³.

I. ŻYCIE, STUDIA I PRACA

O. Andrzej Cichowski urodził się w majątku Skórnice, w po-wiecie koneckim, w ziemi kieleckiej dnia 21 lipca 1892 r. jako naj-młodszy syn Henryka i Teresy z hr. Łubieńskich⁴. Na chrzcie,

¹ Nekrologi napisali: [ks. A. Klawek], *S. p. O. Andrzej Cichowski*, „Collectanea Theologica”, R. 17: 1936 s. 427; O. A. W[asilkow-ski], *S. p. O. Dr Andrzej Cichowski*, „Ateneum Kapłańskie”, t. 38: 1936 s. 399—400; Ks. N. Cieszyński, *U świeżych mogił*, „Roczniki Kato-lickie”, t. 14: 1937 s. 297—303.

² *Polski Słownik Biograficzny*, t. 4 1938 s. 27—28.

³ Cieszyński, *art. cyt.*, s. 297, 301.

⁴ Ojciec ks. Henryka, Henryk Franciszek Salezy pochodził z Li-nowa, w ziemi sandomierskiej, i jako inżynier metalurgii był znanym działaczem w tej gałęzi przemysłu najpierw na stanowisku dyrektora zakładów w Klimkiewiczowie, a potem we własnym majątku Skórnice (zob. Z. Konopczyński, *Cichowski Henryk (1851—1910)*, *Pol. Słown. biogr.*, t. 4 1938 s. 28—29). Ożeniony z Marią Teresą Łubieńską (21 X 1886), córką Tomasza i Adeli z Łempickich, siostrą sługi Bożego o. Ber-

który miał miejsce 9 sierpnia 1892 r. w kościele parafialnym w Falkowie, w diecezji sandomierskiej, otrzymał imiona Henryk Czesław⁵. Nauki początkowe otrzymał w domu rodzinnym. Do pierwszych trzech klas uczęszczał w gimnazjum im. Sztemberga w Petersburgu, a od r. 1906 do filologicznego gimnazjum gen. P. Chrzanowskiego w Warszawie, w którym dnia 24 czerwca 1911 r. otrzymał świadectwo ukończenia VIII klasy. Maturę państwową rosyjską złożył w gimnazjum im. cara Mikołaja w Libawie w lipcu 1912 r. Na obydwu świadectwach widnieją noty dobre i bardzo dobre z przedmiotów humanistycznych, a dostateczne z matematyczno-przyrodniczych⁶. Na początku roku akad. 1912/13 Cichowski zapisał się na wydział prawny uniwersytetu w Dorpacie (obecnie Tartu), który jednak opuścił po pierwszym semestrze⁷, aby jeszcze tego samego roku przenieść się do Wrocławia na wydział rolny. Lecz i z Wrocławia wyjechał po wysłuchaniu jednego semestru we wrześniu 1913 r. i zapisał się jako wolny słuchacz na wykłady logiki w Instytucie Filozoficznym Towarzystwa Jezusowego w Innsbrucku⁸. Później w jednym z listów do ks. prof. J. Fijałka sam Cichowski czas ten określił jako „szukanie drogi życia”⁹. Wakacje 1914 r. spędził w domu rodzinnym i z chwilą wybuchu wojny światowej wstąpił do Seminarium Metropolitalnego św. Jana w Warszawie¹⁰. Kantak, powołując się na osobiste wspomnienia, twierdzi, że decydującą rolę w wyborze stanu duchownego przez Cichowskiego odegrał jezuita, ks. März, opiekun i przyjaciel młodzieży we Wrocławiu¹¹.

Seminarium warszawskie Cichowski ukończył już w grudniu 1917 roku. Tonsury i święceń niższych udzielił mu jeszcze w 1915

narda Lubieńskiego redemptorysty i ks. prał. Zygmunta Lubieńskiego z Warszawy „był ojcem kilkorga dzieci, z których najstarszym był Kazimierz (1887—1940), znany działacz polskiego i międzynarodowego ruchu robotniczego (zob. Cichowski Kazimierz, Wielka Encyklopedia Powszechna, t. 2 1963 s. 539).

⁵ Informacja proboszcza par. Falków przesłana autorowi artykułu: nr aktu 1892/132.

⁶ Archiwum Prowincji Franciszkanów-Reformatów w Krakowie (dalej: APR), Akta personalne o. A. Cichowskiego (dalej: Akta pers. C-go), Świadectwo ukończenia zakładu im. Chrzanowskiego i oryginał świadectwa maturalnego; Własnoręcznie napisane curriculum vitae z 28 V 1927 (dalej: Curric. vitae).

⁷ APR, Akta pers. C-go, Adnotacja na świadectwie maturalnym i zaświadczenie wystawione przez dziekana wydziału.

⁸ APR, Akta pers. C-go, Zaświadczenie rektoratu uniwersytetu we Wrocławiu i karta wpisowa Instytutu Filozoficznego Towarzystwa Jezusowego w Innsbrucku.

⁹ Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie (dalej: AUJ), sygn. WT II 273 (doktoraty), list Cichowskiego do ks. Fijałka z Rzymu 5 IV 1925.

¹⁰ APR, Akta pers. C-go, Curric. vitae.

¹¹ Kantak, art. cyt. s. 27. Zapewne chodzi tu o ks. Teofila Märta T. J. z prowincji małopolskiej.

r. arcybp A. Kakowski, wszystkie zaś święcenia wyższe otrzymał w ciągu dwu miesięcy 1917 r.: 4 XI subdiakoniat, 9 XII diakonat i 16 XII kapłaństwo, z rąk sufragana bpa K. Ruszkiewicza w kościele św. Krzyża¹². Pierwszą placówką duszpasterską ks. Cichowskiego była parafia Szymanów¹³. Już jednak na wiosnę 1918 r. zapisał się na wydział teologiczny Uniwersytetu Warszawskiego, gdzie studiował tylko przez semestr letni, słuchając wykładów księży profesorów: Cz. Sokołowskiego, W. Szczepańskiego, A. Szlagowskiego i S. Kobyleckiego; do tego ostatniego uczęszczał także na seminarium filozoficzne¹⁴.

W jesieni 1918 r. Cichowski opuścił archidiecezję warszawską i wstąpił do zakonu jezuitów. Być może, krok ten był tylko wypełnieniem postanowienia powziętego jeszcze we Wrocławiu, a którego nie mógł zrealizować ze względu na wojnę¹⁵. Nowicjat Cichowski rozpoczął 6 października 1918 r. w Starej Wsi pod kierunkiem ks. Michała Barglewskiego¹⁶. Drugi rok nowicjatu odbył w Kaliszu i w Nowym Sączu, gdzie też uzupełnił na fakultecie zakonnym swoje wykształcenie filozoficzne, uczęszczając na wykłady II roku, za rektoratu ks. St. Ciska¹⁷. Pierwsze śluby zakonne złożył 28 października 1920 r. w domu przy ul. Kopernika w Krakowie na ręce ks. B. Wolnika¹⁸. Tu także przez cały rok 1920/21 uzupełniał studia teologiczne¹⁹. W czasie nowicjatu i studiów przygotował do druku swoje pierwsze pisma, jak popularny żywot św. Franciszka Régis i artykuł do czasopisma „Sodalis Marianus”. Wszystko wskazuje, że Cichowski myślał w zakonie raczej o pracy naukowej niż administracyjnej i duszpasterskiej²⁰. Tymczasem

¹² APR, Akta pers. C-go, Świadectwa święceń. Z okresu studiów w seminarium warszawskim zachował się w APR „Raptularz duchowny” z. 2, 4 i 5, zawierający notatki z rekolekcji, myśli i postanowienia oraz tłumaczenia książki Bossueta *Modlitwa Pańska* (rkps w 7-iu zeszytach), ponadto opracowanie liczące 65 ss. formatu zeszytowego n. t. sensu, celu i roli życia zakonnego (brak karty tytułowej i kilku innych).

¹³ „Wiadomości Archidiecezjalne Warszawskie”, R. 7:1917 nr 12 s. 462.

¹⁴ APR, Akta pers. C-go, Świadectwa wstąpienia, złożonych egzaminów i wystąpienia (21 VIII 1918).

¹⁵ Archiwum Prowincji Małopolskiej Towarzystwa Jezusowego w Krakowie (dalej: APMP), Liber admissorum in Societatem, II od r. 1901 s. 54. Nieściele są dane o studiach: 4 lata agronomii w Dorpacie i Wrocławiu, 1 semestr w Akademii Duchownej w Petersburgu.

¹⁶ Catalogus Provinciae Poloniae Societatis Jesu. Ineunte anno 1920. Tarnoviae 1920 s. 23; APR, Akta pers. C-go, Curric. vitae; APMP, Prima vota Patrum et Fratrum ab anno 1909—1937, sygn. 1336 III s. 14.

¹⁷ APMP, Prima vota s. 15; APR, Akta pers. C-go, Curric. vitae.

¹⁸ 9PMP, Liber admissorum s. 54; Prima vota s. 15.

¹⁹ Catalogus Provinciae Poloniae S. J. Ineunte anno 1921, Cracoviae 1921 s. 15; APR, Akta pers. C-go, Curric. vitae.

²⁰ „Ówczesne warunki jezuitów polskich wymagały wyzyskania o. Henryka jako pracownika apostolskiego, głównie jako konferencjo-

decyzją władz dnia 15 lipca 1921 r. został przeznaczony do rezydencji św. Barbary w Krakowie i obdarzony obowiązkami ekonoma domu, kaznodziei, spowiednika, moderatora oraz opiekuna kilku stowarzyszeń i bractw, bibliotekarza, kronikarza, a także katechety służby domowej²¹. W tym czasie oprócz normalnej pracy w domu, wygłosił szereg rekolekcji: do ss. urszulanek w Krakowie, potem do akademik w kaplicy tychże, w Ruszcy i u ss. sercank we Lwowie dla pań ziemianek²².

Po niecałym roku intensywniej pracy przy kościele św. Barbary dnia 4 maja 1922 r. Cichowski opuścił Kraków i wyjechał do Dziezic. Niedługo potem, bo już 14 sierpnia, opuścił zakon „na własną prośbę”²³. Można więc powiedzieć, że pobyt w Dziezicach był przeznaczony na załatwienie formalności związanych z opuszczeniem zakonu. Rozpoczął się nowy okres w życiu Cichowskiego. Inkardynowany do archidiecezji mohylewskiej przez arcybpa E. Roppa, co miało miejsce 24 sierpnia 1922 r., przez rok pracował w kraju, najprawdopodobniej w Warszawie²⁴.

W jesieni 1923 r. wyjechał z polecenia swego przełożonego do Rzymu celem odbycia studiów specjalistycznych w Papieskim Instytucie Wschodnim²⁵. W instytucie Cichowski studiował pełne dwa lata, uzyskując pod koniec pierwszego roku bakalaureat, a z końcem drugiego, jako pierwszy z Polaków, licencjat i doktorat z zakresu teologii wschodniej na podstawie pracy „De Stanislawi Socolovii theologi Cracoviensis s. XVI relationibus cum Oriente Christiano”, napisanej pod kierunkiem rektora, M. d'Herbigny'ego T. J. Dyplom doktorski nosi datę 4 lipca 1925²⁶.

Kończąc studia w Rzymie, Cichowski myślał o pracy naukowej

nisty, gdy tymczasem jego wrażliwa natura czuła głęboką potrzebę skupienia się, broniąc się przed zbytnim wylaniem się na zewnątrz”, A. Wasilkowski, *art. cyt.* s. 399.

²¹ *Catalogus Provinciae Poloniae S. J. Ineunte anno 1922, Cracoviae 1922* s. 17; APMP, *Dziennik rezydencji św. Barbary w Krakowie od 1922—1926*, sygn. 853 IV.

²² Tamże.

²³ APMP, *Dziennik rezyd. św. Barbary* (dn. 4 V 1922). „O. Cichowski wyjechał do Dziezic na stałe, ponieważ było mu tu za ciężko, czuł się przepracowanym, więc miał prosić o wypoczynek i spokojniejszy dom”. APMP, *Liber admissorum* s. 54: „Dimissus in Dziezice die 14 augusti 1922 ob delictum, ipso petente”. APR, *Akta pers. C-go, Curric. vitae*: „Wystąpiłem w lecie 1922 r. na własną prośbę dla braku zdrowia z zakonu i zostałem przyjęty bez zastrzeżeń i na stałe do Archidiecezji Mohylewskiej”.

²⁴ APR, *Akta pers. C-go, Zaświadczenie wystawione przez arcybpa Roppa*, 24 VIII 1922.

²⁵ APR, *Akta pers. C-go, Curric. vitae*.

²⁶ APR, *Akta pers. C-go, Tesserata seu libellus inscriptionis ad Pontificium Institutum Orientale*, (indeks), wystawiony 30 X 1923; Dyplom podpisany przez rektora M. d'Herbigny T. J.; Maszynopis pracy dyplomowej; 7 fascykułów notatek z wykładów wysłuchanych w Rzymie.

w zakresie swojej specjalności w którymś z uniwersytetów w kraju, dlatego nawiązał korespondencyjnie kontakt z ks. prof. J. Fijałkiem i dziekanem Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Jagiellońskiego, ks. prof. J. Kaczmarczykiem, informując się o warunkach nostryfikacji rzymskiego dyplomu²⁷. Po powrocie zamieszkał w Krakowie i przez cały rok akad. 1925/26 uczęszczał na seminarium z historii Kościoła w Polsce do ks. J. Fijałka, pisząc równocześnie nową pracę doktorską²⁸. W październiku 1926 r. został powołany przez arcybpa Roppa na wykładowcę do Instytutu Misyjnego w Lublinie, w którym nauczał przez dwa lata przedmiot określanego mianem „orientalistyka” czyli teologii wschodniej, a ponadto historię Kościoła i prawdopodobnie etykę²⁹. Równocześnie był zatrudniony przez Katolicki Uniwersytet Lubelski: w r. 1926/27 jako asystent przy katedrze teologii dogmatycznej porównawczej, a w następnym — jako zastępca profesora przy tej katedrze; wykładał historię teologii wschodniej. W r. 1927/28, po odejściu z KUL-u ks. J. Umińskiego, wykładał historię Kościoła, biorąc za przedmiot prelekcji teologię polską w XVI w.³⁰. Doktorat na wydziale teologicznym UJ sfinalizował 12 stycznia 1928 r. na podstawie pracy: „Księża Stanisława Sokołowskiego, teologa króla Stefana Batorego dzieło o znamionach Kościoła”³¹. W Lublinie

²⁷ AUJ, sygn. WT II 273, nr albumu 24, listy Cichowskiego z dn. 5 IV i 11 V 1925.

²⁸ APR, *Akta pers. C-go, Curric. vitae*; Zbiory PAN w Krakowie, sygn. 4679, Korespondencja ks. J. Fijałka z l. 1892—1936, t. 2, listy Cichowskiego.

²⁹ APR, *Akta pers. C-go, Curric. vitae*. W liście arcybpa Roppa do bpa Fulmana z 20 X 1926 czytamy: „Od października ks. dr Cichowski, który w roku zeszłym ukończył Instytut Orientalny w Rzymie, rozpoczął wykłady z orientalistyki; wykłady te w końcu roku się wydrukują i będzie można je na rok przyszyć jako podręcznik w Seminarium dla kleryków”. Archiwum Kurii Diecezjalnej w Lublinie (dalej: AKDL), sygn. IV b nr 64, *Akta kościoła św. Józefa w Lublinie, Rozkład wykładów w Instytucie z 11 X 1927*; APR, *Akta pers. C-go*, zachowały się niektóre konspekty wykładów.

³⁰ APR, *Akta pers. C-go, Curric. vitae*; M. Rechowicz, *Studium historii Kościoła na KUL*, „Zeszyty Naukowe KUL” R. 8: 1965 z. 3 s. 21; Z. Zieliński, *Historia Kościoła na Wydziale Teologicznym KUL (1918—1968)*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne” t. 15: 1968 z. 4 s. 9, 16, 35; A. Stanisławski, *Spis wykładowców 1918—1939, Księga jubileuszowa 50-lecia Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego*, Lublin 1969 s. 106; A. Wojtkowski, *Katolicki Uniwersytet Lubelski 1919—1944*, tamże s. 69.

³¹ Rygorosum z Pisma św. St. i N. Testamentu zdawał 8 X 1927, z teologii moralnej i pastoralnej 10 I 1928. Recenzentem pracy był ks. prof. dr Wł. Grzelak. Promocja odbyła się 12 I 1928 — AUJ, sygn. WT II 275, *Elenchus examinum rigorosorum et promotionum ad gradum in Facultate Theol. Cracovien.*, k. 193, 195; sygn. WT II 273, *Akta osobiste Cichowskiego*; APR, *Akta pers. C-go, Dyplom oryginalny*; Maszynopis pracy znajduje się w AUJ (sygn. WT II 274); Zbiory PAN w Krakowie (nr 5506) oraz w APR (*Akta pers. C-go*).

pracował także nad pracą habilitacyjną³². Tu również został członkiem Polskiego Towarzystwa Historycznego³³.

Po śmierci ks. prof. M. Tarnawskiego (21 I 1928) Rada Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie uchwałą z dnia 5 maja powołała Cichowskiego na zastępcę kierownika katedry historii Kościoła³⁴. W Lublinie odejście jego przyjęto raczej niechętnie. Miał tu dojeżdżać co dwa tygodnie³⁵.

We Lwowie Cichowski wykładał przez dwa lata, tj. w r. akad. 1928/29 i 1929/30. Z pracy był zadowolony:

„Profesorowie uprzejmi i życzliwi, słuchaczy mam sporo, przeszło stu: bo słuchają mnie I i II rok, razem ok. 90, nadto jeszcze przeszło czterdzieści kleryków z rozmaitych zakonów. Na proseminarium przechodzą z nimi najprostsze zasady metodyki i ogromnie są mi za to wdzięczni”³⁶.

Przez cztery godziny w tygodniu nauczał historii ogólnej Kościoła, wykładał zaś monograficzny poświęcił teologii w Polsce w XV w., opierając się na dziele Fijałka o Jakubie z Paradyża³⁷. Równocześnie kontynuował przygotowania do habilitacji, którą zamierzał przeprowadzić u Fijałka na Uniwersytecie Jagiellońskim w Krakowie. W tym celu ogłosił drukiem pracę pt. *Ks. Stanisław Sokolowski a Kościół Wschodni. Studium z dziejów teologii w Polsce w w. XVI*, Lwów 1929. Podanie o wszczęcie przewodu habilitacyjnego złożył w kancelarii Wydziału Teologicznego 11 czerwca 1929 r.³⁸. Ks. Fijałek cenil Cichowskiego i szczerze sprzyjał jego habilitacji, ale niespodziewanie stanął na przeszkodzie sprzeciw metropolity krakowskiego arcybpa Adama Stefana Sapiehy, który

³² Zbiory PAN, Korespondencja ks. J. Fijałka, list Cichowskiego do Fijałka z 14 V 1928.

³³ Sprawy Towarzystwa, „Kwartalnik Historyczny” R. 42 : 1928 s. 213.

³⁴ APR, Akta pers. C-go, list dziekana wydziału do C-go z 8 V 1928.

³⁵ W liście z 14 V 1928 Cichowski pisał do ks. Fijałka: „Do Lublina mam dojeżdżać co dwa tygodnie. Już się tu udobruchali, żem do Ameryki nie pojechał”. Zbiory PAN, Korespondencja Fijałka, Niezrozumiała jest natomiast list ks. A. Około — Kulaka pisany do bpa Fulmana 15 VI 1928, a więc już po przejściu Cichowskiego do Lwowa: „Ks. Metropolita kazał mi się zapytać Waszą Ekscelencję czy [...] zgodzi się na wprowadzenie do Instytutu w miejsce ks. Cichowskiego — ks. Niemancewicza? [...] Powodem jest to, że jednak wolelibyśmy pozbyć się ks. Cichowskiego, który nas swoją drogą trochę zawiódł. Ani z ks. C. jeszcze nie mówiliśmy, ani się pytałem ks. N. czy chciałby do Lublina zjechać”, AKDL, sygn. IVb nr 64. Cichowski jeszcze 1930 r. egzaminował kleryków z teologii porównawczej w Instytucie. *Kiteż* 1930 s. 75.

³⁶ Zbiory PAN, Korespondencja Fijałka, list C-go z 1 XII 1928.

³⁷ Wydział Teologiczny Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie 1918—1933, Lwów 1934 s. 97—98, 137, 150—151; APR, Akta pers. C-go, list dziekana Wydz. Teologicznego UJK z 8 V 1928; Zbiory PAN, Korespondencja Fijałka, list C-go z 14 V 1928.

³⁸ AUJ, sygn. WT II 56, habilitacje.

okazał się nieprzejednany³⁹. Cichowski widząc, że nie zdoła usunąć tej przeszkody, dnia 17 marca 1930 r. zdecydował się wycofać podanie⁴⁰. Taki obrót sprawy był dla niego ogromnym ciosem, ponieważ w pewnym stopniu przekreślał jego dalszą karierę naukową, na której tak mu zależało. Mimo to nie rozstawał się z myślą o habilitacji, badając możliwości jej przeprowadzenia w Warszawie i Wilnie⁴¹.

Aby nie przerwać pracy naukowo-dydaktycznej skorzystał z zaproszenia bpa Stanisława Okoniewskiego, ordynariusza chełmińskiego i z nowym rokiem akademickim 1930/31 rozpoczął wykłady historii Kościoła w Seminarium Duchownym w Pelplinie, które dotychczas prowadził ks. prof. dr Tadeusz Glemma, a w tymże roku został powołany na katedrę historii Kościoła w Polsce w Uniwersytecie Jagiellońskim opróżnioną przejściem na emeryturę ks. prof. Fijałka. W Pelplinie Cichowski oprócz historii Kościoła wykładał również patrologię oraz historię sztuki kościelnej, razem 9 godzin tygodniowo. Otrzymał ponadto nominację na sędziego prosynodalnego. Gdy zaś 15 grudnia 1931 r. katedrę historii Kościoła objął wcześniej przewidziany na to stanowisko ks. dr Antoni Liédtko, Cichowski wyjechał z Pelplina⁴².

W styczniu 1932 r. Cichowski objął obowiązki kapelana w klasztorze bonifratrów w Katowicach, a wkrótce potem w Cieszynie. W Wielkim Poście 1932 r. na życzenie sodalicy mariańskiej w Cieszynie urządził nabożeństwa pasyjne z kazaniami, następnie przeprowadził rekolekcje zamknięte dla pań i panien w klasztorze sióstr boromeuszek. Swoimi kazaniami ożywił nabożeństwa polskie w kościele bonifratrów. Na jednym z zebrań dekanalnych wygłosił do księży konferencję ascetyczną na temat: „Krzyż i jego pociechy udziałem kapłana”. Potem przez maj i czerwiec zastępował ks. E. Brzuskę, prefekta w gimnazjum matematyczno-przyrodniczym

³⁹ W liście z dn. 22 II 1930 ze Lwowa pisał Cichowski do Fijałka: „Dziś dopiero zwracam się do Księdza Kanonika, gdyż na razie do tego stopnia byłem wstrząśnięty wiadomością o wstrętnym oszczerstwie, jakiego padłem ofiarą, że na nic zdobyć się nie mogłem. [...] Wobec nieprzejednanego stanowiska ks. Metropolity Krakowskiego nie pozostaje mi nic innego, jak tylko wycofać podanie o habilitację, jakie wniosłem do Krakowskiego Wydziału Teologicznego”. Do sprawy tej nawiązuje jeszcze w liście z 22 XII 1934, pisany z nowicjatu w Wieliczce. Zbiory PAN, Korespondencja Fijałka.

⁴⁰ AUJ, sygn. WT II 56, habilitacje.

⁴¹ Zbiory PAN, Korespond. Fijałka, listy C-go z dnia 16 III, 27 III, 6 IV, 15 V i 12 XII 1930.

⁴² [F. Manthey] Pelpliński [pseud.]: *Sto lat Seminarium Duchownego w Pelplinie*, „Miesięcznik Diecezji Chełmińskiej” R. 4 (86) : 1948 s. 316; R. 5 (87) : 1949 s. 218—219; „Mies. Diec. Chełmiń.” R. 73 : 1930 s. 600, 666; *Związek Zakładów Teologicznych w Polsce. Pamiętnik VI Zjazdu w Poznaniu*, Kielce 1931 s. 354; Informacje ks. prof. S. Swinki z Pelplina z 15 II 1971 r.

w Cieszynie. Stąd w lipcu 1932 r. wziął udział w zjeździe welehradzkim w Czechosłowacji⁴³.

W jesieni 1932 r. Cichowski wrócił do Lublina i przyjął obowiązki wikariusza parafii przy katedrze św. Jana, z myślą, iż z czasem uda mu się uzyskać etat w uniwersytecie lub seminarium duchownym⁴⁴. Pracując w duszpasterstwie, na prośbę rektora KUL-u A. Szymańskiego napisał obszerny artykuł pt. „Les sciences sacrées en Pologne”, który zamówiła redakcja *Dictionnaire de théologie catholique*⁴⁵. Ostatecznie po dwóch latach pracy duszpasterskiej, nie widząc możliwości wykładów na KUL-u i w seminarium, ks. Cichowski pomyślał ponownie o zakonie. W tym celu napisał list do generała jezuitów, o. Wł. Ledóchowskiego, ale spotkał się ze zdecydowaną odmową⁴⁶. Wówczas nawiązał kontakt z prowincjałem reformatów, o. Anatolem Pytlikiem, który obiecał mu przyjęcie do zakonu. Formalności w kongregacjach rzymskich w rekordowym iście tempie, bo od końca września do połowy listopada, załatwił mu o. Beniamin Rzyński, prokurator generalny zakonu i członek prowincji, do której wstępował⁴⁷. Dnia 13 lipca 1934 r. otrzymał zwolnienie z obowiązków wikariusza w Lublinie⁴⁸ i we wrześniu zamieszkał już w klasztorze reformatów w Wieliczce. Nowicjat rozpoczął 22 listopada tegoż roku, przyjmując habit fran-

⁴³ Jurysdykcję ustną w Katowicach otrzymał 15 I 1932 (informacja Kurii Diecezjalnej w Katowicach z 22 III 1971, przesłana autorowi artykułu); „Gwiazdka Cieszyńska” R. 85: 1932 nr 13 s. 3, nr 48 s. 3, nr 50 s. 3, nr 52 s. 3; „Wiadomości Diecezjalne” [Katowice] R. 7: 1932 s. 286; Acta VI Conventus Velehradensis, Olomucii 1933 s. 301.

⁴⁴ AKDL, sygn. II b nr 47, Akta osobiste ks. H. Cichowskiego, nominacja z 6 XI 1932 podpisana przez bpa Fulmana.

⁴⁵ A. Cichowski, *O historii nauk teologicznych w Polsce*, „Collect. Theol.” R. 17: 1936 s. 396; APR Akta pers. C-go, listy rektora A. Szymańskiego; Zbiory PAN, Korespondencja Fijałka, list C-go z 22 XII 1934.

⁴⁶ W liście z 21 IV 1934 o. Ledóchowski pisał: „Rozważywszy wszystko przed Panem Bogiem widzę, iż nie ma najmniejszej wątpliwości, że nie jest wolą Bożą, żeby Ksiądz Profesor wstąpił po raz drugi do naszego Towarzystwa, gdyż nerwowe usposobienie byłoby przeszkodą w życiu naszym. Co się tyczy wstąpienia do innego jakiegos zakonu, nie mogę w tym względzie wydawać sądu”. APR, Akta pers. C-go.

⁴⁷ Dnia 26 IX 1934 o. Rzyński pisał: „Tyle mogę powiedzieć, że lepiej będzie powtórzyć prośbę i wnieść ją przez o. Prowincjała do naszej Prokury. Wtedy łatwo mi będzie całą sprawę popchnąć naprzód. Obecnie z powodu czasów jeszcze wakacyjnych nie bardzo ruszają się po kongregacjach. Przypuszczam, że życzeniem jest Czcigodnego Księdza, by sprawę prędzej doprowadzić do skutku. To zrozumiałe, że nie da się jednak nic zrobić, gdy inicjatywę będzie miała w rękach tylko nuncjatura w Warszawie”. APR, Akta pers. C-go. Tamże listy ks. W. Meysztowicza z 23 i 29 IX 1934.

⁴⁸ AKDL, sygn. II b nr 47, Akta pers. C-go; „Wiadomości Diecezjalne Lubelskie” R. 16: 1934 s. 253.

ciszkański z rąk prowincjała o. Anatola Pytlika i imię zakonne Andrzej⁴⁹. Nieco wcześniej, bo 16 września do nowicjatu reformatów wstąpił ks. Ludwik Wasilkowski, profesor seminarium we Włocławku, jako o. Aleksander⁵⁰.

Reformaci przyjęli Cichowskiego i Wasilkowskiego z otwartymi rękami, gdyż po reorganizacji studium teologii potrzebowali kwalifikowanych profesorów. Ponieważ studium zostało przeniesione z Krakowa do Wieliczki, dlatego, chcąc wykorzystać nowe siły, za dyspensą papieską zorganizowali dla Cichowskiego i Wasilkowskiego nowicjat w klasztorze wielickim (inni nowicjusze od r. 1934 odbywali rok próby w Pilicy). Magistrem tak niezwykłych nowicjusów został gwardian klasztoru, o. Walenty Starmach (1867—1948)⁵¹. Według relacji świadków, Cichowski brał pilnie udział we wszystkich ćwiczeniach nowicjackich, do których należał m. in. udział w chórowym odmawianiu brewiarza. Ponadto wykładał klerykowi historię Kościoła, historię sztuki kościelnej i homiletykę, a czynił to żywo i interesująco. Chętnie robił dygresje na tematy teologii wschodniej. Korespondencja z tego okresu świadczy o wielkim zadowoleniu, że nareszcie znalazł przystań życiową i możliwość dalszej pracy naukowej.

Po odbyciu nowicjatu i złożeniu ślubów zakonnych czasowych dnia 23 listopada 1935 r., o. Andrzej dalej nauczał kleryków wyżej wymienionych przedmiotów, głosił kazania w kościele klasztornym i organizował na nowo wstrząsł swojej pracy naukowej⁵². Zaczął ponownie poważnie myśleć o habilitacji, w tym celu korespondencyjnie nawiązał kontakt z ks. prof. Cz. Falkowskim z Wilna, który ustosunkował się do sprawy bardzo rzeczowo i przychylnie. Wymienili nawet zdania na temat przyszłej pracy habilitacyjnej⁵³. Brano też pod uwagę możliwość pracy Cichowskiego w Papieskim

⁴⁹ APR, Księga personalna prowincji Zak. Br. Mn. (OO. Reformatów) s. 226.

⁵⁰ Tamże s. 208. Po upływie ślubów czasowych o. Wasilkowski przeszedł do Filipinów w Gostyniu. Zmarł w 1943 r. w Studziannie.

⁵¹ Archiwum Klasztoru Franciszkanów-Reformatów w Wieliczce: Archivi conventus Vielicensis Fratrum Minorum Reformatorum ad S. P. n. Franciscum Stigmatistam liber secundus, s. 137.

⁵² APR, Księga personalna prowincji s. 226; „Posłaniec Św. Antoniego Padewskiego” R. 23: 1935 s. 352—353. Cichowski aktowi złożenia ślubów nadał pewien rozgłos; zawiadomił m. in. wielu biskupów i przyjął, od których otrzymał życzenia i gratulacje. APR, Akta pers. C-go; Informacje udzielone autorowi artykułu przez rektora studium w Wieliczce, o. W. Reczyńskiego oraz wychowawców: o. A. Jońca i o. W. Miziniaka; Zbiory PAN, Korespondencja Fijałka.

⁵³ Falkowski zaproponował opracowanie monografii poświęconej o. Florianowi Jaroszewiczowi, autorowi Matki Świętych, ale Cichowskiemu temat ten nie odpowiadał; z kolei proponował opracowanie działalności Maksyma Greka, albo Młodzianowskiego, Smigleckiego lub Drużbickiego, na co otrzymał przyzwolenie. APR, Akta pers. C-go, Listy Falkowskiego z 23 XI, 15 XII 1935 i 17 I 1936.

Uniwersytecie Antonianum w Rzymie. Tymczasem wypadki potoczyły się zupełnie inaczej, przekreślając wszystkie plany. Zasypywany zaproszeniami z rekolekcjami, w czasie ferii świątecznych, w styczniu 1936 r. wygłosił je bonifratrom w Katowicach, pod koniec marca wychowankom gimnazjum nazaretanek w Rabce⁵⁴. W dniach 15—17 kwietnia wziął udział w zjeździe Związku Zakładów Teologicznych w Częstochowie, gdzie wygłosił „ustny referat” na temat „Przygotowanie kleryków do dawania rekolekcji”. Sekcja historii wybrała Cichowskiego zastępcą przewodniczącego⁵⁵. Po zjeździe odwiedził rodzinę w Nawrze na Pomorzu, skąd powrócił ok. 26 kwietnia. Żle się czując, pojechał na badania do szpitala bonifratrów w Krakowie, skąd już nie wrócił. Umarł na skrżep w lewej nodze dnia 4 maja 1936 roku⁵⁶. Obrzędy pogrzebowe odbyły się w kościele klasztornym przy ul. Reformackiej w Krakowie dnia 6 i 7 maja, w których udział wzięła matka, najbliższa rodzina i rodzina zakonna oraz ok. 180 księży i zakonników. Pochowany został w grobowcu zakonnym na cmentarzu Rakowickim w Krakowie⁵⁷.

Ten związek i może nieco schematyczny życiorys rzuca jasne światło na osiągnięcia naukowe Cichowskiego. Kultura i znajomość języków wyniesiona już z domu rodzinnego, studia w wielu ośrodkach w kraju i za granicą dawały mu duże możliwości, ale ciągle zmiany miejsca i zakładów, brak stabilizacji w życiu, co wynikało może z jego charakteru, oraz przedwczesna śmierć nie pozwoliły mu w pełni dać się poznać na polu naukowym. Cichowski naukowo w ścisłym znaczeniu pracował niewiele ponad 10 lat, a mimo to bibliografia jego pism liczy 43 pozycje, które zasługują na osobne omówienie⁵⁸.

II. OSIĄGNIĘCIA NAUKOWE

Zainteresowania badawcze Cichowskiego rozwinęły się zasadniczo w dwu kierunkach. Zgodnie z otrzymanym przygotowaniem zajmował się problematyką teologiczną Wschodu prawosławnego w ujęciu historycznym i praktycznym oraz badał zagadnienia z zakresu teologii polskiej. W tych dwu zasadniczych kierunkach prze-

⁵⁴ APR, Akta pers. C-go.

⁵⁵ *Związek Zakładów Teologicznych w Polsce. Pamiętnik VIII Zjazdu w Częstochowie*, Kraków 1937 s. 10, 27, 222, 230.

⁵⁶ APR, Kronika klasztoru Br. Mn. OO. Reformatów św. Kazimierza w Krakowie, t. 3 s. 34; Akta pers. C-go, klepsydra ścienna; „Głos Narodu” R. 43 : 1936 s. 2 (z 5 V 1936).

⁵⁷ APR, Kronika klasztoru w Krakowie, t. 3 s. 34. Na tablicy umieszczonej na grobowcu w r. 1966 kamieniarz mylnie wykuł nazwisko: Cichocki.

⁵⁸ Por. bibliografię pism Cichowskiego na końcu artykułu.

jawiały się jego zainteresowania w stosunkowo licznych opracowaniach i odczytach naukowych oraz popularno-naukowych. Artykuły na inne tematy, jakie napisał, powstały raczej przygodnie.

Problematyka teologii Wschodu pojawiła się dość wcześnie w pismach Cichowskiego. Już w r. 1923 napisał popularny artykuł „Obowiązek względem misji”⁵⁹, gdzie uzasadniał potrzebę pracy wszystkich wiernych na rzecz zjednoczenia chrześcijan. Następne artykuły na ten temat pochodzą z r. 1927. Są to: „Początki odszczepieństwa wschodniego”⁶⁰ oraz „Östliche und westliche Religiosität”⁶¹. W pierwszym z nich autor stwierdza najpierw, że pomimo panującej wzajemnej nieznajomości i niechęci, po obu stronach jest głęboko zakorzeniona świadomość istniejącej kiedyś jedności, czego przejawem są ustawicznie podejmowane próby pojednania. Jeśli zaś chodzi o przyczyny rozłamu, to Cichowski z góry zakłada, że nie jest to dzieło jednostek. Nie są nimi także tylko przyuczony czysto zewnętrznie, jak np. przeniesienie stolicy imperium do Konstantynopola, czy też głośny kanon 28 soboru Chalcedońskiego. Jego zdaniem na rozłam chrześcijaństwa złożyło się wiele różnorodnych przyczyn, zwłaszcza mało doceniane przyczyny natury psychologicznej, jak wykształcenie się odmiennego typu religijności na Wschodzie i na Zachodzie, co wypływa z odmiennej psychiki ludzi Wschodu i Zachodu. Nie można jednak tych różnic wyolbrzymiać, jak to czynią autorzy z kręgu słowianofilów i dlatego Cichowski nie zgadza się z tymi, którzy głoszą ideę wzajemnego uzupełnienia. Zachód katolicki „żadnego uzupełnienia nie potrzebuje”. Następną przyczynę podziału widzi nasz autor w sporach dogmatycznych, jakie powstały z chwilą pojawienia się łacińskiej literatury teologicznej. Istotną przyczyną zaistnienia podziału był dalej brak na Wschodzie systematycznego i bardziej szczegółowego ujęcia nauki o Kościele. Wreszcie ostatnią przyczyną schizmy było przyzwyczajenie szerokich mas do miejscowych obrzędów i nietolerancja dla różnic dyscyplinarnych i liturgicznych. Przy tym wszystkim należy również pamiętać o nacjonalistycznych uprzedzeniach i niechęciach Greków wobec łacinników, potęgowanych przez zatargi polityczne.

W artykule „Östliche und westliche Religiosität” Cichowski polemizuje z niektórymi tezami zawartymi w memoriale w sprawie organizacji Kościoła słowiańsko-katolickiego w Polsce, który złożył w r. 1926 archimandryta F. Morozow na ręce arcybpa R. Jałbrzykowskiego, metropolity wileńskiego⁶². Morozow zasadniczą przeszkodę zjednoczenia Kościołów widział m. in. w tym, że Zachód

⁵⁹ „Jutrzenka” R. 1 : 1923 z. 2 s. 1—3.

⁶⁰ „Prz. Powsz.” t. 174 (1927) s. 303—313.

⁶¹ „Schönere Zukunft” (Wien) R. 3 : 1927 s. 77—80.

⁶² Por. „Aten. kapł.” t. 18 (1926) s. 505—520.

nie uznawał kultury Wschodu za równorzędną i stale dążył do zwyciężenia jej na rzecz powszechności kultury zachodniej. Cichowski w odpowiedzi powtarza znaną już nam tezę, że Zachód nie potrzebuje dowartościowania w kulturze wschodniej. W dalszym ciągu artykułu Cichowski zarzuca Morozowi, że jakoby główne powody rozejścia się Kościołów upatrywał w przyczynach politycznych i ambicjach jednostek, a nie doceniał przyczyn wewnętrznych, jak np. różnorodność całego życia religijnego w tych dwu światach chrześcijańskich. Poglądy Cichowskiego, zwłaszcza twierdzenie, że Zachód nie potrzebuje dowartościowania, nie spotkały się z aprobatą redakcji tygodnika, która uznała za stosowne w zakończeniu przytoczyć wypowiedź anonimowego teologa z „Rhein-Main. Volkszeitung”.

Do treści powyższych artykułów nawiązuje referat wygłoszony na zjeździe teologów dla spraw wschodnich, który miał miejsce w 1929 r. w Pradze⁶³. Wśród przyczyn oderwania się od jedności z Kościołem powszechnym Wschodu chrześcijańskiego na pierwszym miejscu znajdują się przyczyny natury wewnętrznej. Już niemal od zarania chrześcijaństwa ujawniły się dwa odrębne sposoby ujmowania i przedstawiania prawd wiary, w rezultacie czego wytworzyły się dwie szkoły: antiocheńska, kierująca się zasadami ścisłego myślenia, i aleksandryjska, bazująca na filozofii neoplatońskiej. Za tą ostatnią szkołą poszła teologia wschodnia. Prądy neoplatońskie są po dziś dzień podłożem myśli chrześcijańskiej Wschodu, jej ascezy, jak też teologicznego uzasadniania dogmatów, chociaż nie można zaprzeczyć istnienia tam i innych prądów filozoficznych. Wschód nie ma prawie wcale teologii spekulatywnej, nie zdołał także stworzyć syntezy całokształtu objawionych prawd Bożych. Podręczniki teologii dogmatycznej powstały na Wschodzie dopiero w XIX wieku. Co więc należy czynić w praktyce? Skoro Zachód nie może odstąpić od scholastycznego sposobu myślenia, a Wschodu nie należy odrywać od jego własnych tradycji, do których jest tak mocno przywiązany, to musi się znaleźć inny sposób prowadzący do porozumienia. Cichowski zaleca zbadać, czy nie istniały na Wschodzie prądy umysłowe, które byłyby dla katolików zachodnich bliższe od teorii neoplatońskich. Czyli można powiedzieć, że Cichowski zaleca powrót do źródeł. Braci zaś z Kościołów wschodnich każe zachęcać i usilnie wzywać, aby powrócili do swoich własnych tradycji i nie lękali się studium scholastyki.

Nad przyczynami trwania rozłamu w Kościele Cichowski zastanawiał się jeszcze w doskonale udokumentowanym referacie pt. „Przyczyny niepowodzeń pracy unijnej w wiekach XIII, XIV i XV

⁶³ De fundamento Philosophico theologiae Orientalium separatorum. Acta Conventus Pragensis pro Studiis Orientalibus a. 1929, Olomuci 1930 s. 85—95; Równocześnie referat ukazał się w „Przeglądzie Powszechnym” t. 185 (1930) s. 206—218.

(Unia ługduńska i florencka)”, wygłoszonym na konferencji kapłańskiej w Pińsku⁶⁴. Po szczegółowej analizie autor dochodzi do wniosku, że wszystkie te próby zjednoczenia udać się nie mogły, bo zawsze względy polityczne przeważały nad religijnymi i ideowymi.

Stojąc na stanowisku, że zjednoczenie może się dokonać między innymi także przez wzajemne poznanie, Cichowski domagał się uwzględnienia filozofii religijnej i teologii prawosławnej w wykładach w seminariach katolickich. Wyrazem tego jest referat wygłoszony do uczestników Zjazdu Związku Zakładów Teologicznych w Polsce, który odbył się w Łodzi w r. 1929⁶⁵. W referacie tym zwrócił uwagę, że podręczniki teologii używane w seminariach naszych uwzględniają spory z protestantami, a nie prawie nie mówią o teologii wschodniej. Dzieje się tak dlatego, że podręczniki te pisane są przez teologów zachodnich, którym bliższe są problemy protestantyzmu niż prawosławia. Polscy teologowie są szczególnie predestynowani do tego, by się zająć zagadnieniami teologii wschodniej. Następnie referent wysunął szczegółowy program, który winien być uwzględniony w wykładach apologetyki i dogmatyki w seminariach polskich, jeśli chodzi o filozofię religijną i teologię Kościoła wschodniego. Postulaty te spotkały się z przychylnym przyjęciem ze strony uczestników zjazdu.

Cichowski, będąc wiernym głoszonej zasadzie wzajemnego poznawania się, informował o stanie badań nad problemami teologii wschodniej. Uczynił to w niewielkim artykule „Stan orientalistyki chrześcijańskiej w Kościele katolickim”⁶⁶. Z radością odnotowuje fakt, że pod wpływem zachodzących zmian i nauki papieża znika uprzywilejowanie obrządku rzymskiego na rzecz równouprawnienia wszystkich obrządków. Na polu teoretycznego przygotowania zjednoczenia dużo zrobiono w ostatnim czasie, ale wiele jeszcze pozostaje do wykonania. Należy przede wszystkim, zdaniem Cichowskiego, opracować podstawy myśli religijnej i historię prądów religijnych na Wschodzie. W Polsce należałoby się zająć dziejami sporów i polemik związanych z unią brzeską, gdyż historycy świeccy nie mogą należycie tego wykonać z braku teologicznego przygotowania. Za mało też znamy życie Kościołów tak schizmatycznych, jak też unickich.

Cichowski nie tylko wskazywał kierunki i programy badań, ale także coś niecoś sam w tym zakresie uczynił. Zajął się bowiem dziejami pierwszych soborów powszechnych, którym poświęcił trzy artykuły: jeden soborowi nicejskiemu pt. „Jubileusz pierwszego soboru powszechnego”⁶⁷, który jest dotychczas najlepszą pozycją

⁶⁴ Pamiętnik I Konferencji Kapłańskiej w sprawie unii kościelnej w Pińsku, Pińsk 1931 s. 73—84.

⁶⁵ Pamiętnik V Zjazdu w Łodzi 1929 r. Kielce 1929 s. 166—171.

⁶⁶ „Ruch Teologiczny” R. 1: 1929 nr 2 s. 19—22.

w literaturze polskiej na ten temat⁶⁸, i dwa soborowi efeskiemu: „Nestorianizm i sobór efeski”⁶⁹ oraz „Prymat papieski na soborze efeskim”⁷⁰. Mimo wszystko prace te mają bardziej charakter informacyjny niż badawczy. Zajął się także prawosławną teologią rosyjską XVI stulecia, mianowicie zwrócił uwagę na pisma teologa moskiewskiego, Maksyma Hagioryty zwanego Grekiem, który w dziejach Cerkwi rosyjskiej odegrał wybitną rolę, a na Zachodzie jest mało znany. Niestety zamierzonej pracy Cichowski nie doprowadził do końca, ogłosił jedynie na ten temat streszczenie referatu, który wygłosił na I Zjeździe Polskiego Towarzystwa Teologicznego we Lwowie⁷¹.

W ścisłym związku z dziejami teologii prawosławnej pozostaje praca poświęcona dziełu polskiego teologa z XVI wieku, *Censura orientalis Ecclesiae*, którą Cichowski zatytułował: „Ks. Stanisław Sokołowski a Kościół Wschodni”⁷². Sokołowski w swym dziele zajął się odpowiedzią patriarchy Konstantynopola, Jeremiasza II, jaką ten dał protestanckim teologom z Tybingi, zabiegającym u niego o uznanie dla swej nauki. Zaslugą Sokołowskiego zostanie to, że tę odpowiedź wydobył, przełożył na język łaciński, opatrzył swoim komentarzem i ogłosił drukiem, dając tym samym katolikom mocną broń przeciw protestantom. Cichowski z kolei, jako historyk teologii, wziął za przedmiot swego studium adnotacje Sokołowskiego do tych wypowiedzi patriarchy, które nie były zgodne z nauką katolicką. I tak w rozdziałach I i II zajmuje się genezą i opisem „Cenzury”, w rozdziale zaś III poddaje szczegółowej analizie uwagi Sokołowskiego na temat dziejów schizmy wschodniej, znaczenia 7 pierwszych soborów, na temat symbolu nicejskiego i pochodzenia Ducha Świętego, sakramentów chrztu, bierzmowania i Eucharystii, prymatu papieża, czci świętych i wreszcie na temat „nadużyć jakie się dzieją w Kościele katolickim”. Rozdział zaś IV zawiera zarys dziejów polemik, które powstały na skutek ukazania się „Cenzury”. Krytyka przychylnie przyjęła studium Cichowskiego, uznając je „za pożyteczny przyczynek, który zmierza do wyjaśnienia pewnego szczupłego wprawdzie odcinka stosunków wyznaniowych w Polsce w przededniu przygotowań do unii brzeskiej”. Zarzucono mu jednak pewne niedociągnięcia metodyczne⁷³.

⁶⁷ „Prz. Powsz.” t. 167 (1925) s. 46—62.

⁶⁸ Por. A. Bober, *Antologia patrystyczna*, Kraków 1965 s. 102.

⁶⁹ „Prz. powsz.” t. 190 (1931) s. 155—172.

⁷⁰ *Pamiętnik II Konferencji Kapłańskiej w Pińsku*, Pińsk 1931 s. 138—147.

⁷¹ *Nasza myśl teologiczna*, Lwów 1930 t. I s. 181—182.

⁷² Lwów 1929 s. 176; Jest to właściwie przełożona na język polski i udoskonalona praca doktorska z Rzymu.

⁷³ Por. rec. E. Bursche, „Reformacja w Polsce” R. 7—8: 1935/6 s. 404—405.

37. O. Andrzej Henryk Cichowski O. F. M. (w środku)
w otoczeniu Sługi Bożego Brata Alojzego Kosiby (z prawej)
i Brata Jacka Krauzego (z lewej)

Z innych prac Cichowskiego, poświęconych historii teologii polskiej, na pierwszym miejscu należy wymienić obszerny artykuł pt. „Les sciences sacrées en Pologne”⁷⁴, który jest pierwszą i udaną próbą syntezy dziejów nauk teologicznych w Polsce⁷⁵. Wartość tej pracy podnosi fakt, że ukazała się w znanym na cały świat dziele encyklopedycznym, jakim jest *Dictionnaire de théologie catholique*. Chociaż ma ona charakter informacyjny i nie jest wolna od wielu braków i niedociągnięć, z czego zdawał sobie sprawę sam autor, to jednak daje wystarczająco jasny pogląd czytelnikowi zagranicznemu na rozwój teologii polskiej. Przy jej ocenie należy pamiętać, że była to pierwsza tego typu praca na terenie polskim i powstała w warunkach bardzo niesprzyjających pracy naukowej⁷⁶. W pewnym sensie jej uzupełnieniem jest artykuł „O historii nauk teologicznych w Polsce”, który ukazał się już po śmierci autora⁷⁷. W artykule tym Cichowski stara się odpowiedzieć na dwa zasadnicze pytania, mianowicie, czy można już określić ogólny charakter dziejów teologii polskiej i co nauka polska ma do zrobienia w tej gałęzi wiedzy?

Do tych prac należy dodać wyczerpujący artykuł o Stanisławie Orzechowskim zamieszczony w *Dictionnaire de théologie catholique*⁷⁸ i artykuły napisane dla *Polskiego Słownika Biograficznego*, a poświęcone dwom pisarzom ascetycznym z zakonu reformatów: Klemensowi Bolesławiuszowi († 1689) i Danielowi Bryknerowi (1633—1706) oraz jednemu z organizatorów reformatów polskich, Benedyktowi Bułakowskiemu (1585—1649).

Oprócz tych artykułów o charakterze informacyjnym, Cichowski posiada w swoim dorobku jeszcze kilka przyczynków do historii teologii w Polsce. Na pierwszym miejscu należy wymienić obszerny artykuł „O polemice kardynała Hozjusza z reformatorem Janem Łaskim”⁷⁹, który był przedstawiony na posiedzeniu lubelskiego oddziału Polskiego Towarzystwa Historycznego. W swojej treści dotyczy on sporów Hozjusza z Janem Łaskim na temat: „gdzie się zawiera prawdziwe słowo czyli nauka Boża”. Krytyka przyjęła go

⁷⁴ Artykuł stanowi drugą część hasła: Pologne w *Dictionnaire de théologie catholique* T. 11/2 kol. 2470—2515. Ks. A. Szymański zabiegał, aby ta praca ukazała się w jęz. polskim w wydawnictwie KUL, a ks. J. Fijałek myśl tę aprobował. Z powodu śmierci autora artykuł został w rękopisie.

⁷⁵ A. Klawek, *Zarys dziejów teologii katolickiej w Polsce*, Kraków 1948, s. 5; M. Rechowicz, *Polska myśl teologiczna w średniowieczu. Księga tysiąclecia katolicyzmu w Polsce*, Lublin 1969, t. I s. 220; Wasilkowski, *art. cyt.*, s. 400.

⁷⁶ Zbiory PAN, Korespondencja Fijałka, list C-go z 22 XII 1934.

⁷⁷ Por. A. Cichowski, *O historii nauk teologicznych w Polsce*, „Collect. theol.” R. 17: 1936 s. 396.

⁷⁸ *Dictionnaire de théologie catholique* T. 11/2: 1932 kol. 1624—1627.

⁷⁹ „Przegląd Teologiczny” R. 9: 1928 s. 97—111, 253—268.

pozytywnie z tej racji, że „poruszył sprawę stosunku wzajemnego dwóch postaci, które w różnych wprawdzie obozach wybitną odegrały rolę w dobie reformacji w Polsce i nie tylko w Polsce”, ale równocześnie zarzuciła brak zgłębienia wywodów Łaskiego i niesłuszne osądzenie go jako bezwzględniego fanatyka, słowem niedoceniając znaczenia postaci reformatora⁸⁰. Ponadto E. Bursche stwierdził, że autor nie wyczerpał zagadnienia o słowie Bożym w polemice między Hozjuszem i Łaskim z powodu niejasnego postawienia sprawy⁸¹.

W swoim zakresie wartościowy jest artykuł pt. „Nieznane dzieło polemiczne jezuickie z XVII wieku”⁸², w którym Cichowski uzasadnia, że autorem traktatu polemicznego przeciw protestantom, pochodzącego ze zbiorów Żaluskich, który po rewindykacji z Petersburga znajduje się w bibliotece UW, przypisywanego pierwotnie Hozjuszowi, później zaś nieznanemu jezuitcie z XVII w., w rzeczywistości jest niemiecki jezuita pracujący na terenie Polski, Karol Kreitzen.

Nie można tu pominąć pracy doktorskiej Cichowskiego pozostającej w rękopisie, której tytuł brzmi: „Księża Stanisława Sokółowskiego teologa króla Stefana Batorego dzieło o znamionach Kościoła”⁸³. W rozdziale I tej pracy autor omawia naukę teologów o znamionach Kościoła od czasów patrystycznych aż do soboru watykańskiego I, w rozdziale II naukę teologów polskich piszących przed Sokółowskim, w III zaś rozdziale poddaje analizie naukę samego Sokółowskiego na ten temat, mówi o jej wartości teologicznej i wpływie na czasy późniejsze.

Wśród wielu innych problemów Cichowskiego nurtowało także zagadnienie życia wspólnego kleru diecezjalnego, czego wyrazem jest piękny artykuł pt. „Św. Augustyn jako teoretyk ascezy zakonnej”⁸⁴. Św. Augustyn, będąc zwolennikiem życia wspólnego kleru świeckiego, propagował dobrowolne ubóstwo takich wspólnot na wzór mnichów wschodnich i tym samym zapoczątkował w Kościele nową formę życia kleru. Wcześniejsze próby życia wspólnego kleru nie miały bowiem nawet wspólnoty dóbr. W ten sposób z czasem pojawił się w Kościele, obok *ordo monasticus*, *ordo canonicatus* czyli kongregacje kanoników regularnych. Św. Augustyn nie zostawił jednak reguły zakonnej w ścisłym znacze-

⁸⁰ Rec. K. Kolbuszewski, „Pamiętnik Literacki” R. 27:1930 s. 167; Rec. E. Bursche, „Reformacja w Polsce” R. 6:1934 s. 225.

⁸¹ Tamże.

⁸² „Prz. powsz.” T. 179 (1928) s. 313—320.

⁸³ Kraków 1927 ss. 102. Na skutek braku informacji ten temat podjęto jeszcze dwukrotnie po II wojnie światowej: ks. F. Bracha, *Nauka Stanisława Sokółowskiego o znamionach prawdziwego Kościoła*; „Nasza Przeszłość” t. 2:1947 s. 103—134, a w r. 1960 był przedmiotem pracy licencjackiej ks. W. Bobowskiego na Wydziale Teologicznym KUL.

⁸⁴ „Prz. teol.” R. 11:1930 z. 4 s. 500—523.

niu, a to, co się zwykle nazywało regułą św. Augustyna, w rzeczywistości jest częścią jednego z dwu listów (list 211) napisanych do zgromadzeń żeńskich. Nie odegrał on także większej roli jako teoretyk ascezy zakonnej.

Cichowski pozostawił też pewne przyczynki z dziedziny hagiografii. Jako nowicjusz jezuicki przyswoił polskiej hagiografii postać św. Franciszka Régis (1597—1640), misjonarza ludowego z Towarzystwa Jezusowego, kanonizowanego przez Klemensa XII w r. 1736. Zyciorys ten jest jego debiutem pisarskim⁸⁵. Ponadto zamieścił w „Ruchu Słowiańskim” artykuł poświęcony postaci św. Wacława⁸⁶.

Z licznych konferencji ascetycznych i kazań wygłaszanych przy różnych okazjach drukiem ogłosił jedynie kazanie miane na jubileusz swego wuja, o Bernarda Łubińskiego, redemptorysty⁸⁷. Również publicystyka jego ma charakter raczej przygodny; uzasadniał w niej potrzebę pracy misyjnej⁸⁸, zastanawiał się nad przyczynami rozdźwięków zachodzących pomiędzy wiernymi i ich duszpasterzami⁸⁹, wzywał księży do pracy naukowej i większej opieki nad dokumentami przeszłości⁹⁰. Na bliższą uwagę zasługują artykuł pt. „Ruch liturgiczny”⁹¹, w którym m. in. za podstawowy warunek uaktywnienia liturgicznego wiernych uważa wprowadzenie języka narodowego do liturgii Kościoła, a także przestrzega przed jednostronnym propagowaniem rzymskich form liturgicznych i niedoceniaaniem innych dróg prowadzących do Boga. Odnotować należy również kilka dobrych i rzeczowych recenzji dzieł z zakresu historii Kościoła, hagiografii, życia wewnętrznego i liturgii. Wypada też przynajmniej wspomnieć liczne odczyty wygłoszone w towarzystwach i na zjazdach naukowych, w instytutach i stowarzyszeniach katolickich, które pozostają w lepiej lub gorzej wykonanych rękopisach⁹².

⁸⁵ *Św. Jan Franciszek Régis T. J.*, Kraków 1921 s. 85.

⁸⁶ *Tysiącletni jubileusz św. Wacława (929—1929)*, „Ruch Słowiański” R. 1—2:1928/29 s. 306—316.

⁸⁷ *Pamiętnik jubileuszu 50-lecia kapłaństwa przew. O. Bernarda Łubińskiego, redemptorysty*. Kraków 1921 ss. 16.

⁸⁸ *Obowiązki nasze względem misji*, „Jutrzenka” R. 1:1923 z. 1 s. 4—6.

⁸⁹ *O duszę ludu*, „Przegląd Katolicki” R. 61:1923 s. 104—105.

⁹⁰ *O pracę naukową księży*, „Gazeta Kościelna” R. 38:1931 s. 110—111, 123—124.

⁹¹ „Gaz. Kośc.” R. 42:1935 s. 26—27, 51—54.

⁹² Ponieważ autor nie zaznaczał, gdzie odczyty były wygłaszane, dlatego podaje tylko tytuły: a) Referaty na tematy wschodnie: Religijność wschodnia i zachodnia; Charakter teologii wschodniej; Przyczyny odszczepieństwa wschodniego i drogi zjednoczenia; Asceza św. Bazyłego Wielkiego (Lublin, Instytut); Poglądy katolickie w Rosji po Soborze Florenckim (Lublin, Pol. Tow. Teol., 21 I 1928); Rosjanie katolicy; Św. Anatol z Aleksandrii (Wieliczka 1935); Czy między polską racją stanu i polityką watykańską zachodzi rzeczywista sprzeczność interes-

Mając przed oczyma całość twórczości pisarskiej Cichowskiego, można powiedzieć, że w zakresie teologii wschodniej był on bardziej nauczycielem-popularyzатorem niż badaczem. Interesował się stosunkowo wąskim zakresem zagadnień i to od strony raczej praktycznej. Natomiast trzeba podkreślić, że Cichowski był dobrym historykiem teologii. Jego uczeń ze Lwowa, ks. prof. M. Rechowicz nazwał go „wybitnym entuzjastą i znawcą historii teologii w Polsce”⁸³. To wszystko, co na tym odcinku uczynił, jest trwałym śladem w nauce polskiej.

III. BIBLIOGRAFIA PISM O. A. H. CICHOWSKIEGO

Bibliografia niniejsza jest pierwszym i prawdopodobnie kompletnym wykazem spuścizny piśmienniczej Cichowskiego. Dane do opisu uzyskano drogą autopsji, za wyjątkiem dwu recenzji. Zebrane pisma zostały ułożone chronologicznie: najpierw prace drukowane, potem zostające w maszynopisie z równoczesnym uwzględnieniem przynależności autora do zakonu lub diecezji w chwili druku pracy. Cichowski najczęściej podpisywał swoje prace pełnym nazwiskiem i imieniem chrześnym, a potem i zakonnym, ale czasami używał inicjałów: X. H. C., H. C., o. A. C. r., o. A. r. [o. Andrzej reformat].

WYKAZ SKRÓTÓW:

<i>Aten. kapł.</i>	— Ateneum Kapłańskie
<i>Collec. theol.</i>	— Collectanea Theologica
<i>Gaz. kośc.</i>	— Gazeta Kościelna
<i>Mies. Diec. Chełmiń.</i>	— Miesięcznik Diecezji Chełmińskiej
<i>Pol. Słown. biogr.</i>	— Polski Słownik Biograficzny
<i>Prz. katol.</i>	— Przegląd Katolicki
<i>Prz. powsz.</i>	— Przegląd Powszechny
<i>Prz. teol.</i>	— Przegląd Teologiczny

sów (na marginesie sprawy nominacji bpa M. Czarneckiego. Maszynopis przygotowany do druku); b) Inne tematy: System studiów teologicznych przez wieki a konstytucja apostolska „Deus scientiarum Dominus”; Studium teologii na Uniwersytecie Wileńskim w okresie pojezuickim jego istnienia; Działalność misjonarska Kościoła przez wieki; Modernizm; Św. Augustyn (z powodu 1500-letniego jubileuszu jego śmierci); Zapomniany przyjaciel Polski papież Pius IX, w 50-lecie śmierci (1878—1928); Pierwsza próba życia wspólnego kleru w Polsce (o Collegium Maius et Minus UJ); Duszpasterstwo prefekta; Praca dla inteligencji z wyższym wykształceniem; Nieuctwo czy beźmyślność naszej młodzieży; Działalność kapłańska zakonów franciszkańskich w Polsce w wiekach ubiegłych. Wszystkie rękopisy w APR, Akta pers. C-go.

⁸³ Studium historii Kościoła na KUL. „Zeszyty Naukowe KUL” R. 8: 1965 z. 3 s. 21.

I. PRACE DRUKOWANE

A. Jako jezuita wydał:

1921

1. Pamiątka jubileuszu 50-lecia kapłaństwa przew. O. Bernarda Łubieńskiego, redemptorysty. Kraków—Podgórze 10 kwietnia 1921 r. Kraków 1921 nakł. rodziny 16° ss. 16. Kazanie wygłoszone na uroczystości jubileuszowej.
2. Zasady i rozumienie jedności kościelnej. *Sodalis Marianus* R. 20: 1921 s. 108—114. Toż: *Wiara i życie* R. 1: 1921 s. 108—114.
3. Św. Jan Franciszek Régis Tow. Jez. Patron misjonarzy ludowych. Oprac. ..., Kraków 1921. Wydawn. XX. Jezuitów 16° ss. 85, nlb. 3. Podp.: X.H.C.

B. Jako kapłan archidiecezji mohylewskiej wydał:

1923

4. Obowiązki nasze względem misji. *Jutrzenka* R. 1: 1923 z. 1 s. 4—6.
5. Obowiązki względem misji. *Jutrzenka* R. 1: 1923 z. 2 s. 1—3.
6. O duszę ludu. *Prz. katol.* R. 61: 1923 s. 104—105.

1925

7. Jubileusz pierwszego soboru powszechnego (325—1925). *Prz. powsz.* R. 42: 1925 t. 167 s. 46—62.

1927

8. Początki odszczepieństwa wschodniego. *Prz. powsz.* R. 44: 1927 t. 174 s. 303—313.
9. Östliche und Westliche Religiosität. Anlässlich der Auseinandersetzung der Breslauer Katholischen Akademikertagung über die Unionsfrage. *Schönere Zukunft*. Kulturelle Wochenschrift (Wien) R. 3: 1927/8 s. 77—80. Nadb.

1928

10. O polemice kardynała Hozjusza z reformatorem Janem Łaskim. *Prz. teol.* R. 9: 1928 s. 97—111, 253—268.

Rec.: Kolbuszewski K., *Pamiętnik literacki* R. 27: 1930 s. 166—168; Völker K., *Neuere Literatur zur Kirchengeschichte Polens. Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven* R. 1930 s. 315 i 317; Bursche E., *Reformacja w Polsce* R. 6: 1934 s. 224—226.

11. Nieznane dzieło polemiczne jezuickie z XVII wieku. *Prz. powsz.* R. 45: 1928 t. 179 s. 313—320.

Rec.: Forst-Battaglia O., *Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven* R. 1928 s. 702.

1929

12. Ks. Stanisław Sokolowski a Kościół Wschodni. Studium z dziejów teologii w Polsce w w. XVI. Lwów 1929 nakł. autora 8° ss. 176.

Rec.: [Pechnik Aleksander] A. P., *Gaz. kość.* R. 36: 1929 s. 535; [Morawski M.] M. M., *Aten. kapł.* R. 16: 1930 t. 25 s. 299—300; *Mies. Diec. Chełmiń.* R. 73: 1930 s. 309—309; Urban J., *Prz. powsz.* R. 47 t. 186 s. 237—238; Spačil T., *Orientalia Christiana* R. 18: 1930 s. 192—193; Kolbuszewski K., Przegląd prac z zakresu dziejów reformacji w Polsce. *Pamiętnik literacki* R. 27: 1930 s. 160—170; Zajikyn W., *Dzwony* T. 1: 1931 s. 322—323; Bursche E., *Reformacja w Polsce* R. 7—8: 1935/36 s. 404—407.

13. Uwzględnienie filozofii religijnej Wschodu oraz teologii prawosławia w wykładzie apologetyki i dogmatyki. W: Związek Zakładów Teologicznych w Polsce. *Pamiętnik V Zjazdu w Łodzi 1929 r.* Kielce 1929 s. 166—171.

14. Stan orientalistyki chrześcijańskiej w Kościele Katolickim. *Ruch teol.* R. 1: 1929 nr 2 s. 19—22.

15. Tysiącletni jubileusz św. Wacława (929—1929). *Ruch słowiański* R. 1—2: 1928/1929 s. 306—316.

1930

16. Teolog moskiewski XVI w., Maksym Grek w walce z katolicyzmem. W: *Nasza myśl teologiczna. I. Pamiętnik Pierwszego Zjazdu Naukowego Polskiego Towarzystwa Teologicznego odbytego we Lwowie r. 1928, Lwów 1930 s. 181—182. Streszczenie referatu.*

17. De fundamento philosophico theologiae Orientalium separatorum. W: *Acta Conventus Pragensis pro Studiis Orientalibus anno 1929 celebrato, Olomući 1930 s. 85—95.*

18. Filozoficzne podstawy teologii wschodniej. *Prz. powsz.* R. 47: 1930 t. 185 s. 206—218.

19. Święty Augustyn jako teoretyk ascezy zakonnej. *Prz. teol.* R. 11: 1930 s. 500—523.

20. Rec.: Cz. Lechicki, Kościół Ormiański w Polsce. Zarys historyczny. Lwów 1928 s. X + 182. — *Prz. teol.* R. 11: 1930 s. 335—338.

1931

21. Przyczyny niepowodzeń pracy unijnej w wiekach XIII, XIV i XV (Unia lugduńska i florencka). W: *Pamiętnik I Konferencji Kapiańskiej w sprawie unii kościelnej w Pińsku (23—24 IV 1930)*. Pińsk 1931 s. 73—84.

22. Prymat na Soborze Efeskim. W: *Pamiętnik II Konferencji w Pińsku (1—3 IX 1931)* Pińsk 1931 s. 138—147.

23. Nestorianizm i Sobór Efeski (W 1500-lecie Soboru 431—1931). *Prz. powsz.* R. 48: 1931 t. 190 s. 155—172.

24. O pracę naukową księży. *Gaz. kość.* R. 38: 1931 s. 110—111, 123—124.

25. Rec.: Zajikyn W., Uczastie swietskiego elementa w cerkownom uprawlenii wybornae naczało i „sobornost” w kiewskiej mitropolii w XVI i XVII ww. Warszawa 1930 s. 162. — *Zapyski czyna św. Wasylija W.* R. 4: 1931 s. 378—385; — *Przewodnik Historyczno-Prawny* R. 2: 1931 s. 205—314; *Kiteż*, R. 1931 nr 2.

26. Rec.: G. Uth, Szkic historyczno-biograficzny zakonu augustiańskiego w Polsce. Kraków 1930 ss. VIII+380. — *Mies. Diec. Chełmiń.* R. 74: 1931 s. 169—172.

27. Rec.: Św. Augustyn, Państwo Boże. T. I: Wstęp i Księga I—VII. Tłum. z łac. i objaśnienia. W. Kubicki. Poznań 1930. P.O.K. t. 11 ss. XCVI + 414. — *Mies. Diec. Chełmiń.* R. 74: 1931 s. 212—214.

28. Rec.: Św. Jan od Krzyża, Dzieła. T. 2: Nowe ciemności i pieśń duchowa. Przekł. z hiszpańskiego E. KostECKA. Lwów 1931 ss. 442. — *Mies. Diec. Chełmiń.* R. 74: 1931 s. 431—433.

29. Rec.: K. Wilk, Św. Antoni z Padwy. Jego życie, twórczość i chwała pośmiertna. Lwów 1931 ss. 200. — *Mies. Diec. Chełmiń.* R. 74: 1931 s. 627—629.

30. Rec.: K. Hartleb, Działalność kulturalna biskupa-dyplomaty Erazma Ciołka. Lwów 1929 ss. 160 z 5 ryc. — *Mies. Diec. Chełmiń.* R. 74: 1931 s. 787—790.

1932

31. Orzechowski Stanisław (1515—1567), *Dictionnaire de Théologie Catholique* T. 11 cz. 2 (1932) ssp. 1624—1627.

C. Jako franciszkanin-reformat wydał:

1934

32. Rec.: Ks. Hamon, Żywot św. Franciszka Salezego. Tłum. z franc. Kraków 1934 t. 1—2. — *Aten. kapł.* R. 20:1934 t. 34 s. 522—524. Podp.: Ks. C. H.

1935

33. Les sciences sacrées en Pologne, Dictionnaire de Théologie Catholique T. 12 cz. 2 (1935) szp. 2470—2515.
34. Ruch liturgiczny (z powodu książki: *Sentire cum Ecclesia*). *Gaz. Kość.* R. 42:1935 s. 26—27, 51—54.
35. Rys dziejów Zakonu Serafickiego w Polsce, *Posłaniec św. Antoniego z Padwy* R. 23:1935 s. 276—9, 359—60; R. 24:1936 s. 24—25, 52—53.
36. Rec.: Umiński J., Historia Kościoła. T. 1—2. Lwów 1933—34. — *Aten. kapł.* R. 21:1935 t. 35 s. 404—413. Podp.: O. A. C. r.
37. Rec.: S. Maria Renata od Chrystusa, Niepokalanka, *Sentire cum Ecclesia. Szkice liturgiczne*. Poznań 1934 ss. XIII + 252. *Prz. powsz.* R. 52:1935 t. 205 s. 120—121.

1936

38. O historii nauk teologicznych w Polsce. *Collec. theol.* R. 17:1936 s. 393—405.
39. Bolesławius Klemens († 1689), reformat. *Pol. Słown. biogr.* T. 2 1936 s. 248.
40. Borkowska z Chomontowskich Aleksandra (1828—1898), literatka. *Pol. Słown. biogr.* T. 2 1936 s. 328.

1937

41. Brykner Daniel (1633—1706), reformat. *Pol. Słown. biogr.* T. 3 1937 s. 29—30.
42. Bułakowski Benedykt (1585—1649), reformat. *Pol. Słown. biogr.*, T. 3 1937 s. 126—127.
43. Głos w dyskusji nad referatem Ks. Sz. Szydelskiego, Współpraca Związku Zakładów Teologicznych z Polskim Towarzystwem Teolo-

gicznym. W: Związek Zakładów Teologicznych w Polsce. Pamiętnik VIII Zjazdu w Częstochowie (15—17 IV 1936), Kraków 1937 s. 27.

II. PRACE W MASZYNOPIŚCIE:

1. De Stanilai Socolovii theologi cracoviensis s. XVI-i relationibus cum Oriente Christiano. Dissertatio ... pro obtinenda laurea in scientiis orientalibus ecclesiasticis in Pontificio Instituto Orientali in Urbe ... anno 1925 presentata, ss. 72.
2. Księdza Stanisława Sokolowskiego, teologa króla Stefana Batorego dzieło o znamionach Kościoła. Studium z dziejów literatury teologicznej w Polsce w. XVI-go. Kraków 1927 ss. 102. Praca doktorska napisana pod kierunkiem ks. prof. J. Fijałka.
3. Historia teologii w Polsce. Wieliczka 1935. Tłumaczenie artykułu z Dictionnaire de Théologie Catholique.